

Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi

İlyas ÇELEBİ
MÜ ilâhiyat Fakültesi

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe 80/699 yılında Kûfe'de doğmuş olup küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek kıraat imamlarından Asım b. Behdele'den kıraat okumuş, sonra sarf, nahiv, şiir ve edebiyat gibi dil bilimlerini; arkasından da akaid ve cedel ilimlerini tahsil etmiştir. Güçlü mantığı ve hazır cevaplılığı sayesinde bu ilimlerde kısa sürede kendini kabul ettirmiş, inkârcı ve bidatçılarla tartışmalarda aranan kişi konumuna gelmiş ve bu amaçla birçok kere Basra'ya seyahatleri olmuştur. Onun ömrünün 52 yılı Emevî idaresinde geçmiş olup Halife Abdülmelik b. Mervân ile II. Mervân dönemlerinde yaşamış, Ehl-i beyt'e yakınlık duymuş, Emevîlerin onlara uyguladıkları baskı ve şiddetten nasibdar olmuş, Kûfe kadılığı veya beytüleminliği teklifini kabul etmemesi üzerine hapse atılmış ve dövülmüştür. Sağlığının bozulması üzerine hapisten çıkarılmış, Mekke'ye giderek Emevî yönetimi sona erinceye kadar orada kalmıştır. 750 tarihinde Abbâsîler iktidara geçince Kûfe'ye dönmüş ve ders vermeye devam etmiştir.

Başlangıçta Abbâsî yönetimine sempati ile bakan Ebû Hanîfe, Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi ve Irak'ta İbrahim'i öldürmeleri üzerine bu yönetime karşı da tavır almış, bunun üzerine Mansûr onu Bağdat'ta hapse atmış, orada dövülmüş, işkence görmüş ve bir rivayete göre hapiste, başka bir rivayete göre ise hapisten çıkarıldıktan kısa süre sonra 150/767 tarihinde vefat etmiştir.

1. Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı

Ebû Hanîfe Havaric, Cehmiyye, Kaderiyye, Mûtezile, Müşebbihe ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemde yaşamış olup, itikadî konulardaki görüşleri ile Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Onu keşfedip ilme ilk teşvik eden Ebû Amr eş-Şa'bî'dir. Düşünce dünyasının oluşmasında en etkili kişi ise 18 yıl öğrenciliğini yaptığı Hammâd b. Ebû Süleyman'dır. Ayrıca İbrahim en-Nehaî, Mesruk b. Ecda', Kadî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan da dersler almış; Atâ b. Ebû Rebah, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiştir. Bu hocaları yanında, onun düşünce dünyasında Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Muaz b. Cebel gibi sahabîlerin; Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ca'fer es-Sâdık gibi Ehl-i Beyt'e ve Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebû Rebah ve Sa'îd b. Müseyyeb gibi tâbiîne mensup âlimlerin büyük etkisi olmuştur.

Ebû Hanîfe'nin, ilim hayatının ilk yıllarında kelâmla meşgul olduğunda bütün âlimlerin ittifakı söz konusudur. Bu çizgisini hayatının sonuna kadar devam ettirip ettirmediği konusunda ise ihtilâf vardır. Bazıları onun hayatının ilk dönemlerinde

kelâmla ilgilendiğini, sonra bu ilmi terk ederek fıkha yöneldiğini ve başta oğlu Hammâd olmak üzere yakınlarına kelâmla uğraşmamalarını telkin ettiğini ileri sürerlerken,¹ bazıları da ondan bize intikal eden eserlerin başında itikadî konulardaki görüşlerini açıklamış olduğu risalelerinin gelmekte olduğunu, bunlar içinde *el-Vasiyye* gibi hayatının sonlarında yazdığı eserlerinin bulunduğunu kaydederek onun ömrünün sonuna kadar akaid ve kelâm ilmiyle meşgul olduğunu kaydetmektedirler.

Biz burada Ebû Hanîfe'nin fıkha yöneldikten sonra kelâm ilmini terk ettiğini iddia edenlerin görüşlerine bazı örnekler verdikten sonra kanaatimizi belirtmek istiyoruz:

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Züfer b. el-Hüzeyl'in (ö. 158/775) rivayetine göre Ebû Hanîfe kelâm ilminde parmakla gösterilecek bir konuma geldikten sonra, kendisine talâk konusunda yöneltilen bir soruyu cevaplandırmada zorlanınca, kelâmla ilgili bilgilerin pratikte işine yaramadığını düşünmüş ve ihtiyacını karşılayacak bilgileri vereceğine inandığı fıkha yönelmiştir.²

Ebû Yûsuf (ö. 183/709), Heysem b. Adiy et-Tâî (ö. 207/822) ve daha başkalarının rivayetine göre Ebû Hanîfe İslâmî ilimlere kelâmla başlamış fakat zamanla bu ilmin faydasının az, sonucunun kötü olduğunu; kelâmla uğraşanları halkın ehl-i heva diye isimlendirdiğini ve bunlara iyi gözle bakmadığını görmüş; Arap dili, kıraat, hadis gibi ilimlerin de kendisine çok şey kazandırmayacağını düşünerek, dünya ve ahireti kazanmanın ve farzları hakkıyla yerine getirmenin fıkıhla olabileceğine inanmış ve bu ilme yönelmiştir.³

Yahya b. Şeyban'ın rivayetine göre ise Ebû Hanîfe başlangıçta kelâmla iştigal ederken sonra kendi kendine “Bu yaptığım doğru ve güzel bir şey olsaydı sahabe, tâbiîn ve takipçileri onu ihmal etmezlerdi.” diye düşünmüş ve fıkha yönelmiştir.⁴

Menâkıbu Ebî Hanîfe kitaplarında yer alan bu rivayetlere bakılırsa Ebû Hanîfe hayatının belli bir devresinden sonra kelâmla meşgul olmaktan vazgeçmiş ve bu ilimle meşgul olmayı hoş karşılamamaya başlamıştır. Bu tutum onun risâlelerindeki genel yaklaşıma uymamaktadır. Çünkü o, risâlelerinde insanın ilgilenebileceği ilimlerin en faziletliilerinin Allah'ın zât ve sıfatları ile meşgul olan ve bu hususlarda inkârcıların şüphelerini defetmeyi gaye edinen fikh-ı ekber (el-fikh fi'd-din) olduğunu söylemektedir.⁵ *el-Âlim ve'l-müteallim*'de ise ilm-i kelâmı bir savunma silahına benzetmekte ve Hz. Peygamber ve ashabı döneminde böyle bir silahı kullanmayı gerektirecek durum olmadığı için onlar kullanmamışlardır, biz ise kendimizi savunmak için böyle bir silaha muhtacız demektedir.⁶ Gazzâlî'nin de isabetli bir şekilde ifade ettiği gibi ilm-i kelâmla uğraşmak

¹ Muvaffak el-Mekkî, Menâkıbu Ebî Hanîfe, Beyrut 1981, s. 54-55; el-Bezzazî, Menâkıbu Ebî Hanîfe, Beyrut 1981, s. 136-139.

² Mekkî, a.g.e., s. 51, 57; Bezzazî, a.g.e., 136.

³ Mekkî, a.g.e., s. 51-59; Bezzazî, a.g.e., 138.

⁴ Mekkî, a.g.e., s. 54; Bezzazî, a.g.e., 137.

⁵ bkz. el-Fıkhü'l-ebsat, İstanbul 1981, s. 36.

⁶ el-Âlim ve'l-müteallim, İstanbul 1981, s. 11-12.

inançları aklî ve naklî delillerle ispata çalışmak, muhaliflerin delillerini çürütmek ve hak ile bâtilı birbirinden ayırmak gibi gayeleri taşıdığı sürece zemmedilmesi bir tarafa, kelâm öğrenilmesi zarurî ilimlerdenendir.⁷ Bu ulvî gayeler yerine bâtilı yaymak, şüphe tohumları saçmak, cemaatin arasına fitne sokmak gibi zararlı gayeler güdülürse ancak o zaman kelâm ilmi memnû ve mezmum olabilir. Nitekim Mekkî, Ebû Hanîfe'nin Hammâd hakkındaki kanaatinin bu gerekçelere dayandığını zannettiğini kaydetmektedir.⁸

Öte yandan Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmindeki yeri birçok âlim tarafından teyid edilmiştir. Örneğin İmam Şâfiî (ö. 204/820) insanlar tefsirde Mukatil b. Süleyman'a (ö. 150/767), şiirde Zübeyr b. Ebû Sülma'ya (ö. /609) ve kelâmda Ebû Hanîfe'ye muhtaçtırlar, demektedir.⁹ Abdülkahir el-Bağdâdî fukahânın ilk mütekellim ve mezhep kurucularının Ebû Hanîfe ve Şâfiî olduklarını kaydetmektedir.¹⁰ Ebû Hafs Ömer ez-Zenencerî Ebû Hanîfe'nin kelâm halkasının ve bu konuları Havaric, Şîa, Dehriyye gibi fırkalarla tartışmasının fıkha yönelmesinden sonra da devam ettiğini rivayet etmektedir.¹¹

Kanaatimizce o, Ehl-i sünnet'in kelâmla uğraşan âlimlerinin ilklerindendir. Hâricîler ve Kaderiyye'ye karşı Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmuş, bu maksatla defalarca Basra'ya gitmiştir¹². Hayatının ilk dönemlerinde olduğu gibi son dönemlerinde de itikadî konularla meşgul olmuştur ve onun fıkıh ilmiyle meşgul olması, akaid ve kelâm konuları ile ilgilenmesine mâni değildir. Zaten dönemin din bilginlerine bakıldığı zaman bugünkü anlamda bir ihtisaslaşmanın olmadığı görülür. Bir âlim belli bir alanda uzmanlaşsa bile bu, onun diğer İslâmî ilimlerle ilgilenmediği anlamına gelmez.

2. İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantikliği Meselesi

Ebû Hanîfe'nin görüşleri günümüze iki yolla intikal etmiştir. Birinci yol ona nisbet edilen risâlelerdir. Bunların başında da itikadî konularda görüşlerini açıkladığı *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Fıkhu'l-ebsat*, *el-Âlîm ve'l-müteallim*, *er-Risâle* ve *el-Vasiyye* ile çeşitli rivayet zincirleri ile kendisine ulaşan hadisleri ihtiva eden müsnedleri gelmektedir. İkinci yol ise çeşitli âsâr, menakib, tarih ve fıkıh kitaplarında dağınık rivayetler halinde ona nisbet edilen görüşlerdir.

Hem geçmişte hem de günümüzde Ebû Hanîfe'nin hiçbir eser yazmadığını ileri sürenler olmuştur. Bunların başında onu kendilerinden gösterme hevesine kapılan bazı Mu'tezililer gelmektedir.¹³ Bunlar, Ehl-i sünnetin görüşlerini ihtiva eden bu eserlerin ona ait olmadığını söyledikten sonra Ebû Hanîfe'nin kendi mezheplerinden olduğunu iddia etmelerinin daha

⁷ Gazzalî, İhyau ulûmi'd-dîn, I,

⁸ Mekkî, a.g.e., s. 183.

⁹ İbn Hallikan, Vefayâtü'l-a'yan, Beyrut 1978, 5/255; Bezzâzî, a.g.e., s. 61.

¹⁰ Abdülkahir el-Bağdâdî, el-Fark, Kahire ts., s. 363.

¹¹ Mekkî, a.g.e., s. 57, 124, 151-152; Bezzâzî, a.g.e., 181, 202, 224-225.

¹² Mekkî, a.g.e., s. 54; Bezzâzî, a.g.e., s. 137; Beyazîzade, İşârâtü'l-merâm, Kahire 1949, s. 19.

¹³ Bezzâzî, Menâkıbu Ebî Hanîfe, s. 122.

kolaylaşacağını düşünmüşlerdir. Bu iddialara müsteşriklerden de katılanlar vardır.¹⁴ Hâlbuki, İslâm âleminde en çok taraftarı olan bir mezhebin kurucusu olan Ebû Hanîfe'nin bu işi hiçbir eser yazmadan başardığını söylemek isabetli değildir. Onun devrinde eserler üstatların takrirlerine dayalı olarak öğrencileri tarafından yazılmakta idi ve Ebû Hanîfe de risalelerini bu geleneğe göre yazmıştır. Nitekim aynı dönemde Ebû Hanîfe'nin hem hocaları, hem de muasırı olan âlimlerden muhtelif konularda kitap yazarlar da vardı. Bunlara örnek olarak Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/719) ve Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in (ö. 122/740) Kaderiyye'yi red için yazdıkları risâleleri, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Ömer b. Abdilaziz'in risâlesine cevabını ve Cafer b. Muhammed es-Sâdık'ın (ö. 148/765) Kaderiyye, Havaric ve Ravafız'ın gûlâtına karşı telif ettiği risaleleri zikredebiliriz.¹⁵

Öte yandan tarihî kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu açıkça bildirilmektedir. Örnek olarak *Târîhu Bağdâd'da* geçen haberlerde Ebû Müslim el-Müstemlî'nin Yezîd b. Hârûn'a (ö. 206/821) "Ebû Hanîfe ve eserleri konusunda ne düşünüyorsunuz?" diye sorduğu, onun da: "Eğer fıkıh öğrenmek istiyorsanız onlara bakınız. Çünkü ben fukahadan, onun görüşüne bakılmasını hoş karşılamayan birini görmedim."¹⁶ dediği; Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) onun *Kitabu'r-rehn*'ini istinsah ettiği¹⁷ ve Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) Evzâî'ye (ö. 157/774) yanında bulunan Ebû Hanîfe'ye ait bu eseri gösterdiği¹⁸ kaydedilmektedir. Ayrıca İbnü'n-Nedim (ö. 385/995),¹⁹ Fahrul-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),²⁰ Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100),²¹ Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330),²² Hafızuddin el-Bezazî (ö. 827/1424),²³ Taşköprizade (ö. 968/1561)²⁴ ve Beyâzîzâde²⁵ gibi müellifler tarafından da Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu vurgulanmıştır. Ebû Hanîfe'nin eserlerinin çoğunun öğrencileri tarafından kaleme alındığı kabul edilmekle beraber en azından Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760) hitaben, Mürcie'den olduğu ithamlarını cevaplamak için yazdığı *er-Risâle*'nin kendi yazması olduğu kabul edilmektedir.²⁶

Bizce Ebû Hanîfe'nin hiç eser yazmadığı görüşü hakikati yansıtmamakta ve ilmî dayanaktan mahrumdur. Bu nedenle onun risalelerinin olup olmadığını değil, Ebû Hanîfe'ye

¹⁴ Schacht, "Abû Hanîfa", EI2, 1/123; a. mlf., "An Early Murdji'ite treatise: Kitabu'l-âlim ve'l-müteallim" Oriens, XVII/Leiden 1964, s. 96-102; W. Madelung, "Early Sunni Doctrine", St. I, I, XXXII, s. 233.

¹⁵ Abdülkahir el-Bağdadî, el-Fark beyne'l-fırak, s. 363.

¹⁶ Hatib el-Bağdadî, Târîhu Bağdad, Kahire 1931, XIII, 342.

¹⁷ Hatib el-Bağdadî, a.g.e., XIII, 342.

¹⁸ Hatib el-Bağdadî, a.g.e., XIII, 338.

¹⁹ el-Fihrist, Tahran 1971, s. 256.

²⁰ el-Usûl (Keşfu'l-esrâr kenarında), Dersaadet 1890, I, 8.

²¹ Usûlü'd-din, Kahire 1963, s. 4.

²² Keşfu'l-esrâr, I, 8.

²³ Menâkıbu Ebî Hanîfe, s. 122.

²⁴ Miftâhu's-sa'âde, Kahire 1968, 2/159.

²⁵ el-Usûlü'l-münîfe, İstanbul 1996, s. 2-3.

²⁶ Fuad Sezgin, GAS, III, 32.

nisbet edilen ve günümüze kadar ulaşan eserlerin ne derece ona ait olduğunu tartışmalıyız.

2.1. el-Fıkhu'l-ekber

el-Fıkhu'l-ekber Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki görüşlerini aksettiren özlü bir eseri olup ondan çeşitli rivayetlerle naklolunmuştur. Bunlardan oğlu Hammâd ve talebelerinden Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanallarıyla gelen rivayetler meşhurdur.²⁷ Hammâd'ın rivayeti *el-Fıkhu'l-ekber* diye, Belhî'nin rivayeti ise *el-Fıkhu'l-ebsat* diye şöhret bulmuştur. Beyâzîzade bu iki risâlenin rivayet zincirini şöyle vermektedir: Sadru'l-islâm el-Pezdevî Ebû Yakub es-Seyyarî'den; o, Ebû Ca'fer el-Hinduvanî'den; o, Ebû'l-Kâsım el-Belhî'den; o da Nusayr b. Yahya el-Belhî, Ebû Mutî' el-Belhî ve Muhammed b. Mukatil er-Razî, Hammâd b. Ebû Hanîfe olmak üzere iki ayrı kanaldan rivayet etmişlerdir.²⁸ Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) ise *el-Fıkhu'l-ekber*'in, Medine Arif Hikmet ktp 226 numarada bulunan nüshasının baş kısmında yer alan İbrahim el-Gûrânî'ye ait şu sened ile rivayet edildiğini kaydetmektedir: Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahya, İbn Mukatil (Muhammed b. Mukatil er-Râzî), Isam b. Yûsuf, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe.²⁹

İslâm bilginlerinin çoğunluğu bu eserin Ebû Hanîfe'ye nispetini kabul etmekle beraber³⁰ eserde henüz o devirde tartışma konusu yapılmamış bazı meselelerin yer aldığını da kabul etmektedirler. Bu bilginlerden biri Ahmed Emin (ö. 1373/1954)'dir. O, *el-Fıkhu'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu kabul etmekle beraber elimizde bulunan nüshaların içinde bazı sonradan ilâvelerin bulunduğunu belirtmekte, ancak bu ziyadelerin neler olduğu konusunda bilgi vermemektedir.³¹ Şiblî Nu'manî (ö. 1332/1914) ve Muhammed Ebû Zehra bu ilâvelere açıklık getirmektedirler. Şiblî bu ilâvelere örnek olarak *el-Fıkhu'l-ekber*'de dönemi için erken sayılan cevher, araz gibi felsefî terimlerin

²⁷ Ebû'l-hayr Muhammed Eyyub Ali, Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Matürîdî, Dakka 1983, s. 106; Katip Çelebi, Keşfü'z-zunûn, Ankara 1941, II, 1287.

²⁸ bkz. el-Usûl'l-münîfe, Laleli vr. 100b; Şehid Ali, vr. 1b.

²⁹ Kevserî, el-Âlim ve'l-müteallim (Mukaddime), s. 6; a. mlf., İşârâtü'l-merâm (Mukaddime), s. 6.

³⁰ Taşköprizade el-Fıkhu'l-ekber risalesinin İmam Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını iddia edenler hakkında şöyle demektedir: Ebû Hanîfe el-Fıkhu'l-ekber ve el-Âlim ve'l-müteallim gibi kitaplarında ilm-i kelâm konularının çoğunu ele almıştır. Bu risalelerin ona değil, Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye ait olduğunu ileri süren iddialar, Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden göstermek isteyen Mutezilîlerin uydurmasıdır (Miftahu's-saâde, 2/159). Hafızuddin el-Bezzâzî (ö. 827/1424) Menâkıbu Ebî Hanîfe isimli eserinde Şemsüddin el-Kerderî'nin (ö. 642/1244) bu iki eseri kendi el yazısı ile Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiğini gördüğünü kaydetmektedir (s. 122). Ayrıca Fahru'l-islâm el-Pezdevî (ö. 482/1089) el-Usûl'de (Keşfü'l-esrâr kenarında 1/8), Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1230) Keşfü'l-esrar'da (1/8), Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1099) Usûlü'd-dîn'de (s. 4) bu iki eseri İmam'a nisbet etmişlerdir.

³¹ Duha'l-İslâm, Kahire 1964, 2/198.

kullanılmasını, halku'l-Kur'ân meselesine nisbeten fazla yer verilmesini göstermektedir.³² Muhammed Ebû Zehra ise bu konuda şöyle demektedir: *el-Fıkhü'l-ekber*'de bazı öyle meseleler görüyoruz ki bunlar Ebû Hanîfe'nin asrında ve ondan önceki çağlarda söz konusu edilmiş şeyler değildir. Elimizde bulunan kaynaklardan hiçbirinde onun çağdaşlarından veya ondan öncekilerden birinin mûcize, keramet ve istidraç arasındaki farkı anlatmaya teşebbüs ettiğini göremiyoruz. Halbuki *el-Fıkhü'l-ekber*'de şöyle deniliyor: Peygamber'in mucizeleri ve evliyanın kerameti haktır. Fakat haberde geldiği üzere İblis, Firavun, Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olup da onlardan şimdiye kadar vukua gelmiş ve gelecek bulunan hallere ne mûcize ve ne de keramet deriz, bu, hacetlerini yerine getirme demek olan istidraçtır. Zira Allah, düşmanlarının hacetini onları derece derece cezaya çekmek ve nihayetinde cezaya çarpmak kabilinden yerine getirir. Onlar da buna aldanıp daha azarlar. Bunlar câiz ve mümkündür. Evliyanın kerameti, kâfirlerden sadır olan harikulâde haller, olağanüstü şeyler arasındaki farka dair bir söze o asırda cereyan eden münakaşalarda tesadüf edemiyoruz. Bunlar, İslâm'da tasavvuf ortaya çıktıktan sonra kelâm uleması arasında bahis mevzuu yapılmaya başlanmıştır. Ulema, ermiş evliyaya Allah'ın neler bahşettiğinden söz açtılar, erenlerin olağanüstü hallerinden bahse daldılar. Bu cihet bizi söz konusu meselenin esere sonradan ilâve edildiği yahut da eserin Matürîdî ve Eş'arî görüşler ışığında yeniden kaleme alındığı görüşüne götürmektedir.³³ Öte yandan Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlieleri sayılırken Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali şeklinde bir sıralama yapılması,³⁴ nüshalarında Hz. Peygamber'in anne ve babasının ahiretteki konumu hususunda farklı ifadelerin yer alması³⁵ ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilen “kesb” tartışmalarına işarette bulunulması eserdeki meselelerin tamamının Ebû Hanîfe'ye nispetini zorlaştırmaktadır.

Mevdûdî, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'u konu alan makalesinde, *el-Fıkhü'l-ekber*'in bazı bölümlerinin sıhhatı konusunda tereddütler bulunduğunu kaydettikten sonra makalesinde ele aldığı dört halifenin durumu, ashabın konumu ve imanın tanımı bölümlerinin sıhhatı konusunda tereddüdün söz konusu olmadığını, çünkü aynı görüşlerin *el-Vasiyye*, *el-fıkhü'l-ebzat* gibi diğer eserlerinde ve öğrencileri Ebû Yûsuf ve

³² Şiblî Nu'manî, *el-Fıkhü'l-ekber*'in erken dönem üslûbu taşımadığını, o dönemde talebeleri tarafından referans gösterilmediğini ileri sürerek bu eserin muhtemelen Ebû Mutî' el-Belhî'ye veya daha sonraki döneme ait olduğunu öne sürmektedir. bkz. İmam Abu Hanifa, s. 94-96.

³³ M. Ebû Zehra, Ebû Hanîfe (çev. Osman Keskiöğlu), İstanbul 1966, s. 168-169.

³⁴ Ebû Zehra, *el-Fıkhü'l-ekber*'den ilgili ibareyi naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Halbuki bütün menâkıb kitaplarında zikredilen rivayetler onun, Hz. Osman'ı Hz. Ali'den üstün tutup öne geçirmede ittifak ederler. Bir senede dayanan bu rivayetler, senedi olmayan bir metinden daha kuvvetlidir.” Ebû Hanîfe, s. 168.

³⁵ Ör. Kılıç Ali Paşa nüshasında bu ibare bulunmamaktadır. Ali el-Kârî'nin *Fıkh-ı ekber Şerhi*'nde küfür üzere (bkz. s. 130) ve Ebû'l-Münteha Şerhi'nde cahiliye üzere (bkz. s. 30) öldükleri belirtilirken, Muhammed b. Ömer el-Balî Sübülü's-selâm fî hükmi âbâi seyyidu'l-en'am'da bu ifadelerin sonradan ilave edildiğini söylemektedir (s. 83-84).

Muhammed kanalıyla nakledilen görüşlerini toplayan Tahavî'nin (ö. 231/933) *Akide*'sinde yer aldığını kaydetmektedir³⁶.

el-Fikhu'l-ekber'e yöneltilen bir eleştiri de, döneminde mevcut olmayan bir sistematığe sahip oluşudur. Aynı sistematığe Ebû Hanîfe'nin diğer risalelerinde rastlanılmamaktadır.

el-Fikhu'l-ekber çeşitli dillere tercüme edilerek yayımlanmıştır. Urduca tercümesi 1289'da Delhî'de, Pencabca tercümesi 1890'da Lahor'da, Almanca tercümesi 1915'de Jena'da basılmıştır. Türkçe tercümeleri muhtelif zamanlarda farklı kişiler tarafından yapılmış olup on beş kadar şerhi bulunmaktadır.³⁷

2.2. el-Fikhu'l-ebzat

el-Fikhu'l-ebzat, Ebû Hanîfe'den öğrencisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanalıyla rivayet edilmiştir. Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) neşrettiği nüshanın rivayet silsilesini Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bulunan nüshadan naklen şöyle sıralamaktadır: İmam Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî, Ebû Bekr Alauddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den; o, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhu'î en-Nesefî'den; o, Ebû Mâlik Nasran b. Nasr el-Huttelî'den; o, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzal'dan; o, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Farisî'den; o, Nusayr b. Yahya el-Fakîh'ten; o, Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî'den; o da Ebû Hanîfe'den rivayet etmiştir.³⁸

Beyâzîzâde *el-Fikhu'l-ebzat*'ın bazı konularının Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Tebşıra*'sında, Nureddin el-Buhârî'nin (ö. 580/1184) *el-Kıfaye*'sinde, Hafızuddin Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî'nin (ö. 701/1302) *el-İ'timad*, *Şerhu'l-umde* ve *Keşfü'l-menar*'ında, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed en-Natîfî'nin (ö. 446/1054) *el-Ecnas*'ında, Kadı Ebû'l-Alâ Said b. Muhammed es-Saidî'nin (ö. 442/1050) *Kitabu'l-İ'timad*'ında, Necmüddin Ebû Şuca' en-Nasirî'nin (ö. 656/1258) *el-Burhanu's-satî' şerhu Akaidi't-Tahavî* isimli eserinde ve Ebû'l-Mehasin Mahmud b. Sirac el-Konevî (ö. 770/1369) şerhinde yer aldığını kaydetmektedir.³⁹

el-Fikhu'l-ebzat'ın İstanbul'da Fatih 5392/2 ve Selim Ağa 587/3 kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır, 1307/1890 ve 1324/1906 tarihlerinde Kahire'de; 1368/1949'da Zâhid el-Kevserî tarafından yine Kahire'de yayımlanmıştır. Atâ b. Ali el-Cüzcanî ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) tarafından şerh edilmiştir. İmam Matürîdî ve İbrahim b. İsmail el-Malatî'ye nispet edilen şerhler Semerkandî Şerhi'nin aynıdır. Zâhid el-Kevserî, Darü'l-kütübi'l-Mısriyye'de şüpheye yer bırakmayacak şekilde Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin adı zikredilen birçok nüshanın bulunduğunu

³⁶ Mevdûdî, "Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf", İslâm Düşüncesi Tarihi, İstanbul 1990, 2/305.

³⁷ Bu şerhler için bkz. İlyas Çelebi, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri, İstanbul 2000, s. 29-30.

³⁸ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22; Kevserî, *Te'nîbu'l-hatîb*, Beyrut 1981, s. 73; el-Âlim ve'l-müteallim (Mukaddime), s. 6; *el-Fikhu'l-ebzat* (Mukaddime), s. 35.

³⁹ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22.

kaydetmektedir.⁴⁰ Muhammed Ebû Zehra, içinde Eş'arîlere karşı cevapların bulunmasını gerekçe göstererek bu şerhin İmâm Matürîdî'ye ait olamayacağını savunmaktadır.⁴¹

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995),⁴² Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037),⁴³ Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078),⁴⁴ Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089),⁴⁵ Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 495/1100)⁴⁶ gibi ilk dönem müelliflerinin Ebû Hanîfe'ye *el-Fıkhü'l-ebsat* adıyla bir eser nispet etmemelerine ve Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî⁴⁷ ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115)⁴⁸ gibi müelliflerin *el-Fıkhü'l-ekber*'in muhtevâsından söz ederken verdikleri bilgilere dayanarak *el-Fıkhü'l-ebsat*'ın ayrı bir risâle olmayıp *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Mutî' el-Belhî kanalıyla gelen rivayeti olduğunu ve iki rivayeti birbirinden ayırmak için Hammâd'ın rivayetine *el-Fıkhü'l-ekber*, Belhî'nin rivayetine ise *el-Fıkhü'l-ebsat* denilmiş olabileceğini ifade etmek istiyorum. Tespitlerime göre bu tür isimlendirmeyi önce Beyâzîzâde,⁴⁹ arkasından da Zebidî (ö. 1205/1790)⁵⁰ yapmıştır. Bırakalım daha öncesine gitmeyi Taşköprizâde (ö. 969/1561) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) gibi müteahhir müellifler bile Ebû Hanîfe'nin eserlerini zikrederken *el-Fıkhü'l-ebsat* ismine yer vermemektedirler.⁵¹ Aksine Katib Çelebi her iki rivayeti de *el-Fıkhü'l-ekber*'e nispet etmektedir.

2.3. el-Âlim ve'l-müteallim

Öğrencisi Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin (ö. 208/823) soruları ve bunlara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. 43 soru ve cevaptan oluşmaktadır. Zâhid el-Kevserî *el-Âlim ve'l-müteallim*'in râvilerini şöyle sıralamaktadır: Ebû'l Hasan Ali b. Halil ed-Dimeşkî (İbn Kadî'l-asker Ebü'l-Hasan Burhanuddin Ali b. el-Belhî'den; o, Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhulî en-Nesefî'den; o, babasından; o, Abdülkerîm b. Musa el-Pezdevî'den; o, Ebü'l-Mansûr el-Matürîdî'den; o, Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî'den; o, Muhammed b. Mukatil er-Râzî'den; son ikisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ve 'İsâm b. Yûsuf el-Belhî'den; bu ikisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'den; o ise Ebû Hanîfe'ye sorduğu suallerin cevaplarını nakletmiştir.⁵²

⁴⁰ Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime) s. 4.

⁴¹ Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, s. 167.

⁴² el-Fihrist, s. 256.

⁴³ el-Fark, s. 363.

⁴⁴ et-Tebîr fi'd-dîn, s. 113-114.

⁴⁵ el-Usûl (Keşfü'l-esrâr kenarında), 1/8.

⁴⁶ Usûlü'd-dîn, s. 4.

⁴⁷ el-Usûl (Keşfü'l-esrâr kenarında), 1/7-8.

⁴⁸ Tebsîratü'l-edille, Dımaşk 1990, 1/25.

⁴⁹ bkz. el-Usûlü'l-münîfe, ls. 2-3; İşârâtü'l-merâm, s. 21-22.

⁵⁰ bkz. İthafu's-sâde, Darü'l-fıkr, ys., ts., 2/13.

⁵¹ Taşköprizâde, Miftahu's-sâde, 2/159; Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zunûn, 2/1287.

⁵² Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime) s. 5.

el-Âlim ve'l-müteallim'in İstanbul'da Fatih (5392/1), Esad Efendi (3522/2), Damad İbrahim (297/41) ve Raşid Efendi (1016/1) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.

el-Âlim ve'l-müteallim 1349/1930 senesinde Haydarabad'da, 1368/1949'da Kahire'de (Kevserî tarafından) ve 1981'de İstanbul'da (Mustafa Öz tarafından) yayımlanmıştır. İbn Fûrek (ö. 406/1015) tarafından şerh edilmiştir.⁵³ Ayrıca Muhammed Revvas Kal'acî ile Abdulvahhab el-Hindî en-Nedvî tahkikli neşrini yapmışlardır (Haleb 1972).

el-Âlim ve'l-müteallim İmam Matürîdî,⁵⁴ İbn Nedim,⁵⁵ Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî,⁵⁶ Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî,⁵⁷ Abdülaziz el-Buhârî,⁵⁸ Bezzazî⁵⁹ ve Kâtip Çelebi'nin⁶⁰ de içlerinde bulunduğu büyük bir çoğunluk tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edilmiştir. Zehebî (ö. 748/1348) ve bu konuda onun görüşünü paylaşan bazı müsteşrikler ise bu nispeti yanlış bulurlar. Zehebî *Mîzanu'l-itîdal*'da Ahmed b. Ali es-Süleymanî'nin (ö. 412/1021), Ebû Mukâtil Hafs b. Selim'den *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserin sahibi olarak söz ettiğini belirtir.⁶¹ Müsteşrik Schacht, Zehebî'nin tespitini yerinde bulur ve ileri sürdüğü yeni bazı delillerle bu tespiti destekler.⁶² W. Madelung da bu görüşü paylaşır.⁶³

2.4. er-Risâle

Ebû Hanîfe'nin, Basralı âlim Osman b. Müslim el-Bettî'ye (ö. 143/760), kendisinin Mürcie'den olduğu ithamına karşı yazmış olduğu bir risâledir.⁶⁴ Bu risâlede Osman el-Bettî'nin kendisine yazdığı mektupta “dalâlette kalmış mü'min” ifadesini kullanmasının

⁵³ bkz. Murad Molla, nr. 1827, 159b-225b.

⁵⁴ Te'vîlatü'l-Kur'ân, Selim Ağa Ktp., no. 40, vr. 828b.

⁵⁵ İbn Nedim, el-Fihrist, s. 256.

⁵⁶ el-Usûl (Keşfü'l-esrâr içinde), I, 8.

⁵⁷ Usulü'd-dîn, s. 4.

⁵⁸ Keşfü'l-esrâr, I, 8.

⁵⁹ Menâkibu Ebî Hanîfe, s. 122.

⁶⁰ Keşfü'z-zunûn, II, 1437.

⁶¹ Mizânu'l-i'tidal, II, 558.

⁶² Schacht, Oriens, XVII, 96-102.

⁶³ Madelung, “Early Sunnî Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitabu'l-ıman of Ebû Ubayd al-Kasım b. Sallam, St. I, XXXII, 233; Y. Şevki Yavuz, “el-Âlim ve'l-müteallim”, DİA, 2/461-463.

⁶⁴ Büyük günah işleyen kişi (mürtekib-i kebîre) hakkındaki görüşler üç gruba ayrılmaktadır: Hâricîler ve Mutezile onu mümin saymazlar, Mürcie iman olduktan sonra günahın hiçbir zarar vermeyeceğini söyler, Ehl-i Sünnet ise büyük günah işleyeni tekfir etmez, günahkâr sayar. Ebû Hanîfe'nin kanaati de budur. Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olmakla itham edilmesinin sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1. O, iman artmaz ve eksilmez dediğinde bazıları, onun ameli imandan geri bıraktığını sanarak bu yakıştırmada bulunmuşlardır.

2. “Allah, bir iyiliğe on sevap verir, günaha ise miktarınca azap vardır. Onun affı kayıt altına alınamaz, sınırlanmaz.” görüşü bazılarına bir tür Mürciecilik (ehl-i sünnet Mürciesi) olarak isimlendirilmiş ve Ebû Hanîfe de bu çerçevede Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmiştir.

3. Assan gibi Mürcie'ye mensup bazı kişiler Ebû Hanîfe'yi kendilerinden göstererek taraftar bulmaya çalışmışlardır. Ebû Hanîfe, s. 176-177.

yanlış olduğunu bildirmesi üzerine Ebû Hanîfe verdiği cevapta “Benim için asl olan Kur’ân ve Hz. Peygamber’in uygulamalarıdır. Bunların dışında şeylerle amel edenler bidatçı kişilerdir.” demekte, görüşlerinin doğru olduğunu âyet, hadis ve sahabe uygulamaları ile ispata çalışmaktadır. Ebû Hanîfe kendisinin Mürcie’ye mensup olmakla itham edilmesini ise şöyle değerlendirmektedir: Bidat ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır. Bize Mürcie ismini düşmanlarımız yakıştırmıştır.

er-Risâle’nin Fatih 5392/6 (116b-124a) ve Selim Ağa 587/10 (170b-184a) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Zâhid el-Kevserî tarafından 1368/1949’da Kahire’de neşredilmiştir. Ayrıca Mustafa Öz tarafından 1981’de Türkçe tercümesi ile beraber yayınlanmıştır.

Ebû Hanîfe’nin Osman el-Bettî’ye başka bir risâlesi de Selim Ağa 581/11 (174a-176b) numarada yer almaktadır.

Ebû Hanîfe’nin eserleri içinde telif tarzında yazılan tek eseri budur.⁶⁵ Diğerlerinin tümünün imlâ tarzında yazıldığı tahmin edilmektedir.

2.5. el-Vasiyye

Ebû Hanîfe’nin, oğlu Hammâd,⁶⁶ öğrencileri Ebû Yûsuf (ö. 182/798)⁶⁷ ve Yûsuf b. Halid es-Semtî ve dostlarına hitaben yazdığı risâleleri vardır.⁶⁸ Elimizdeki *el-Vasiyye* dostlarına ve öğrencilerine vasiyyeti olup Ebû Mukatil Hafı b. Selim es-Semerkindî (ö. 182/798) tarafından rivayet edilmiştir.⁶⁹ Ayrıca Ebû Yûsuf kanalıyla gelen rivayetleri de vardır. Nitekim Kevserî yaptığı neşrin mukaddimesinde bu rivayete dayandığını belirtmektedir.⁷⁰ Oğlu Hammâd’a vasiyetine Osman b. Mustafa tarafından *Zübdetü’n-nasaih* adıyla bir şerh yazılmıştır.⁷¹

Ebû Hanîfe’nin, İslâmî esaslarla ilgili olarak bazı dostlarına yazdığı tavsiyelerin muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunup Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384), Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî (ö. 1084/1672) ve Nureddin Efendi el-Üsküdarî (ö. 1260/1844) tarafından şerhler yazılmıştır. Her üç nüsha da matbudur.⁷²

İbn Nedim Ebû Hanîfe’ye ayrıca *er-Red ale’l-Kaderiyye* isimli bir risâle nispet etmektedir.⁷³ Abdülkahir el-Bağdadî *el-Fıkhu’l-ekber* ile bunun aynı eser olduklarını

⁶⁵ Ebû’l-Hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akide-tü’l-İslâm*, s. 129.

⁶⁶ bkz. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.

⁶⁷ bkz. Fatih 5392/7; Bayezid 3080/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 1553/1.

⁶⁸ bkz. Fatih 5392/4; Ali Emîrî 435/3; Esad Efendi 283/2, 437/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 6461/1.

⁶⁹ bkz. el-Usûlü’l-münife, s. 4.

⁷⁰ Kevserî, el-Âlim ve’l-müteallim (Mukaddime), s. 1.

⁷¹ bkz. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.

⁷² bkz. Fuad Sezgin, *GAS*, I, 418. Ayrıca Ebû Hanîfe’nin Yûsuf b. Halid es-Semtî ve Ebû Yûsuf’a vasiyetleri için bkz. Mekki, Menâkıb, s. 360, 370.

⁷³ el-Fihrist, s. 256.

belirtmektedir.⁷⁴ Kâtip Çelebi ise *el-Red ale'l-Kaderiyye*'nin Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'a (ö. 212/827) ait olduğunu kaydetmektedir.⁷⁵

Sonuç olarak Ebû Hanîfe, bir fikhî mezhebin kurucu imamı kabul edildiği için daha çok bu yönüyle vurgulanmış olmakla beraber o, en azından fakîhliği kadar akaid ve kelâm ilimlerine katkıları ile de iz bırakmış biridir. Zaten onun tanımında fıkıh “kişinin, leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesi” demek olup bunların inanç konuları ile ilgili olanlarına “el-fikhü'l-ekber”, ibadet ve muamelâtla ilgili olanlarına da “el-fikh fi'l-ahkâm/el-fikh fi'd-dîn” denilmektedir. Dolayısıyla onun fıkıhla meşgul olduğu yahut fikhin faziletinden söz ettiği ifade edildiğinde, sadece fûrû-ı fıkıh değil kelâm ilmi de kastedilmiş olmaktadır. Çünkü bizzat kendisi fıkıh kavramına bu anlamı yüklemektedir. Dolayısıyla onun kelâm ilminden uzaklaştığı şeklindeki iddialerin içi boştur.

Ebû Hanîfe'nin risalelerinin otantikliği meselesine gelince, onun kelâmıla ilgili çeşitli risaleler yazdığı *el-Fikhü'l-ekber*, *el-Âlim ve'l-müteallim*, *er-Risâle* gibi risalelerin isimlerinin erken dönemden itibaren literatürde anılmaya başlandığı yadsınamayacak bir gerçektir. Bununla beraber günümüze ulaşan nüshaların ne ölçüde otantik oldukları tartışılabilir. Söz konusu risaleler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, birbirleri ile çelişen görüşler bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde henüz kullanılmayan bazı kavram ve görüşlere rastlamak söz konusudur. Bu tebliğ içinde bir kısmına işaret edilen görüşler sebebiyle söz konusu risalelerdeki görüşleri tümüyle İmam'a nisbet etmek zor görülmektedir.

Süleyman TOPRAK
SÜ İlahiyat Fakültesi

İlyas Beye teşekkür ediyoruz. Dün İmâm-ı A'zam'ın fıkıhla ilgili eseri olmadığı belirtilmişti bugün akaidle ilgili olanları da gidiyor. Buyurun Yusuf Bey.

⁷⁴ el-Fark beyne'l-fırak, s. 363.

⁷⁵ Keşfü'z-zunûn, 1/839.

Müzakere

Yusuf Şevki YAVUZ
MÜ İlâhiyat Fakültesi

Efendim hepinizi tekrar hürmet ve muhabbetle selâmlıyorum. Huzurunuzda ikinci kez bulunuyorum. Bu belki biraz tuhaf karşılanabilir. Bana bir fıkrayı hatırlattı. Ebû Hanîfe'nin son dönem öğrencilerinden merhum bir hocadan duymuştum. Efendim, eskiden malumları olduğu üzere evlenmede ebeveynin hâkimiyeti vardı. Efendim bir bayanla çocuğunu evlendirmeye karar verdiğiinde çocuk evlenmeye mecbur kalırdı. Efendim, birisi de öyle yapmış ve evlenmiş. Babasının kendisine tayin ettiği kız akşamleyin evde kendisine görününce bakmış ki çok çirkin efendim bayan. Tabi bayan da çirkin olmaz ya bunun izaî olduğu söylenir. Fakat yine de işte birbirine nispetle farklılıklar olduğu için söyleniyor herhalde. Bakmış kız çirkin, demiş ki, yahu bana görünme de kime görünürsen görün. Şimdi inşallah siz de benim için öyle düşünmezsiniz, burada bir daha görünmeyin de nerede görünürseniz görünün demezsiniz. Efendim ben, vaktinizi fazla işgal etmeyeceğim. Genel manada tebliğlerle ilgili bir şey söyleyeceğim. İlyas Beye teşekkür ediyorum, o da tebliğini okumadı. Okumak gerçekten dinleyici açısından sıkıcı oluyor, bir. İkincisi, tebliğler uzun olmamalı, kısa olmalı. Bir bildiridir, altı yedi sayfayı geçmemelidir. Bu da ilticâ olarak anlatılmalıdır. İlticâ olarak anlatılmasının çok faydası vardır. Çok uzun dipnotlar filan kullanılıyor, onlar eleştiriliyor, şu kullanılmadı işte şu ilâve edilmedi filan bunlar güzel şeyler değillerdir. Bizde tebliğ geleneğinin bence sorunları vardır. Bunun oluşması lâzımdır, buna dikkat çekmek istiyorum. Bir de yine şunu söyleyeyim: Müzakereci olmak, aslında en kolay şey. İnşaat çünkü dünyanın en zor işidir. Bina yapılır, efendim onun eksiklerini görmek çok kolaydır ama inşa etmek zordur. O bakımdan ben İlyas Beyi tebrik ediyorum. Bir tebliğ hazırlayıp bize değerlendirme imkânı verdiği için. Şimdi ben tebliğde dikkatimi çeken iki-üç noktaya temas edeceğim. Birisi Ebû Hanîfe'nin risalelerine bazı ilâveler yapıldığına ilişkin tespitin başlangıcına bir temas edilmeliydi, bunu ileri sürenlere bir atıf yapılmalıydı bence. Öyle bir atıf yapılmamış yani bu ne zaman başlamıştır, efendim bu tartışmalar öteden beri var mı, efendim ilâveler yapıldığını kimler söylemiş? O konuda bilgi vermek tebliği tamamlayıcı olur diye düşünüyorum. İkincisi, yazma nüshaların incelenerek farklılıkların tespit edilmesini zarureti ortaya çıkarmıştır bu aynı zamanda. Yazma nüshalar incelenmeli. Keşke İlyas Beyin zamanı olabilse de böyle erken dönem yazma nüshaları arasındaki farklılıklara işaret edebilseydi tabi bu çok zor, uzun araştırmayı gerektiren, uzun çalışmayı gerektiren bir konu. Bence bundan sonra kelâm alanında doktora yapacak olan bir arkadaş bu konuyu incelemelidir. Benim tahmin ettiğime göre yani bir araştırma yapmıştım, tam bir rakam değil ama elli civarında efendim yazma nüsha var İstanbul

kütüphanelerinde, Süleymaniye, Selimağa vesair kütüphanelerde. Bunları mutlaka efendim birisine doktora konusu olarak vermeliyiz ve bu problem çözülmelidir. Çünkü yeni bilgiler çıkacağı inancındayım. Yani bazı nüshaları incelemiştim geçmişte ve bu farklılıklardan bazılarını yakalamıştım. Şimdi bir başka nokta, işte Ebû Hanîfe'nin eserleri kendisine ait değildir, çünkü eserlerde daha sonraki kelâm biliminin oluşmasından sonra kullanılan kavramlar kullanılmaktadır. Bu da tabi öteden beri ileri sürülür batılilar tarafından. Başta Watt olmak üzere. Şimdi tabi kelâmiyat, tafdil, gibi konular kelâmın müteahhir döneminde ortaya çıkan konulardır, bunlar doğrudur ama cevher-araz, zât-sıfat ilişkisi, sıfat-ı meânî gibi konular, aslında Ebû Hanîfe'den önce vefat eden ki yaklaşık yirmi küsur yıl önce vefat eden var, Cehm bin Safvan var. Bunlar tarafından kullanılmış ve bunlar tarafından kullanıldığı erken dönem kaynaklarımızda yazıyor. Meselâ bu kaynaklardan birisi, Ebû Said ed-Dervî'nindir ki bu zat seleflerin en önemli şahsiyetlerinden bir tanesidir. Bir diğeri efendim İbn Nedim'in *el-Fihrist*'idir. Onlara baktığımız zaman erken dönemde bu işin başladığını biz görüyoruz. Yani batılilar hep efendim ve ona tâbi olan belki kimi araştırmacılar bunu gerçekmiş gibi kabul ediyorlar. Peki o zaman bu bilgileri ne yapacağız? Bunları bir tarafa efendim atmamız icab ediyor. Benim kanaatime göre bu ilâvelerin olması o risalelerin Ebû Hanîfe'ye aidiyetine engel teşkil etmez çünkü ondan önce bu terimleri kullananlar vardır ve şiddetle eleştiri alıyorlardı. Bunlar aslında kelâmı başlatan kimselerdir. ... Cehm b. Safvan ilk kelâmcılardır. Daha sonra Vasıl b. Atâ, Amr b. Umeyd ve bana göre efendim Ebû Hanîfe geliyor. Tabi Ebû Hanîfe kelâmcı mıdır tam olarak, yani eğer kelâm usûlü dinse tam bir kelâmcıdır. Eğer kelâm usûlü din değilse o zaman Ebnû Hanîfe de kelâmcı değildir. Efendim tekrar beni dinlediğiniz için hepinize teşekkür ediyorum. Saygılar sunuyorum.

Süleyman TOPRAK
SÜ İlähiyat Fakültesi

Teşekkür ediyoruz. Ebû Hanîfe'nin kelâmcı olduğu tezinde karar kıldı. Sempozyumla ilgili genel söyledikleri var bununla ilgili birkaç kelime söyleyecektim. Ebû Hanîfe'nin fakîhlîği veya mezhep imamlığı veya mezhebinin, fıkıhla ilgili görüşlerinin teşekkülü herhalde akaidle ilgilenişinden sonradır. Sempozyumu düzenleyenler bunu dikkate alsalardı Ebû Hanîfe'nin hayatında önce kelâmcılığı ele alınsaydı kanaatimce daha iyi olurdu. Önce iki gündür fıkıhçılığın bahsettik dün kelâmcılığı başlığı altında da fıkıhçıları konuşturduk. Kelâmcılığına da yeni sıra geldi. Buradakilerin hepsi kelâmcı elhamdülillah. Şimdi İlyas Beyin mülâhazaları varsa onları dinliyoruz.

Cevap

İlyas ÇELEBİ
MÜ İLÂHIYAT Fakültesi

Yusuf Şevki hocama teşekkür ediyorum. Ben de aynen katılıyorum. Bu sahayla ilgili çalışmalar mutlaka yapılmalı. Ben bu tebliğin metnini hazırlarken ilgilenmiştim. Meselâ Hz. Peygamber'in anne babasının konumuyla ilgili risalelerde şöyle bir farkı farkettim.

Birisinde “ma kâne” diyor diğerinde “ma”yı kaldırıyor “kâne” diyor. Bu “ma”yı kaldırdığınız zaman küfür üzere ölmüşlerdir. “Ma”yı koyarsanız küfür üzere ölmemişlerdir anlamı çıkıyor. İşte bunlar belirgin bir şekilde tezimi destekleyen şeyler. Metinler üzerinde daha sonraki okuyanlar, şarihler, biraz da yorum yapmışlar ve bu metin Ebû Hanîfe'ye ait değildir demiyorum, görüştür diyorum bu ise Rıza-i Bâri için Peygamberin anne-babasını cennete sokmak için bir “ma” ilâvesi tarzında olabilir bu da tabi Ebû Hanîfe'nin görüşü. Bu tartışmaların ne zamandan itibaren başladığını sordu. Ben Taşköprîzâde'de şunu gördüm. Taşköprîzâde diyor ki meselâ *Fıkhu'l ekber* Ebû Hanîfe Kûfî'ye ait değil de Ebû Hanîfe el-Buhârî diye bir zata aittir diyor böyle izah edenler varsa da bu görüş doğru değildir diyoruz. Biz buradan anlıyoruz ki bu 19. yüzyılın müsteşriklerinin tartışmaya açtığı bir konu değil. Bu tartışma daha önce bizim ulema arasında da bir ölçüde yaşanmış. Benim söylemek istediklerimin özeti şudur. Ebû Hanîfe'nin bir risalesini esas alıp başka varyantlarla desteklenmeyen bir görüş tespit edip sonra da görüşümüz budur tarzında bir kanaat sahibi olursak o bizi yanıltır. Onun için de bu metinlere biraz ihtiyatla yaklaşmak lâzım. Bizler ki hadislere böyle yaklaşıyoruz, Ebû Hanîfe'nin metinlerine de böyle yaklaşabiliriz. Tekrar hocama teşekkür ediyorum.